

УДК 009:3(082)
К79

К79 **Креативний простір України та світу:** кол. моногр. – Харків:
СГ НТМ «Новий курс», 2022. – 264 с.

ISBN 978-617-7886-35-7

Рецензенти

Штулер Ірина Юрїївна,
*доктор економічних наук, професор,
перший проректор ВНЗ «Національна академія управління»*

Погоріла Світлана Григорівна,
*кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри славістичної філології,
педагогіки і методики викладання
Білоцерківського національного аграрного університету*

Харченко Артем Вікторович,
*кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри українознавства, культурології та історії науки
Національного технічного університету
«Харківський політехнічний інститут»*

*Рекомендовано до друку редакційною колегією збірника наукових праць
«Соціально-гуманітарний вісник» (протокол № 2-мн від 23.04.2022)*

У монографії висвітлюються актуальні питання сучасного розвитку соціально-гуманітарної сфери України та світу. Досліджуються проблеми креативного розвитку педагогіки, соціології, філософії, психології, соціальних комунікацій, спорту, фізичної культури, туризму, мистецтвознавства, культурології, філології, історії, економіки, управління, права. Монографія буде корисною науковцям, викладачам, здобувачам вищої освіти, а також широкому колу осіб, які цікавляться питаннями сучасного розвитку соціально-гуманітарної сфери.

ISBN 978-617-7886-35-7

© СГ НТМ «Новий курс», 2022
© Автори, 2022

Розділ перший.**Педагогіка, соціологія, філософія, психологія,
соціальні комунікації**

1.1.	Викладання дисципліни «Педагогіка» у форматі змішаного навчання	...	6
1.2.	Methodical approaches to the formation of geological and geomorphological skills of students in the study of school geography	...	9
1.3.	Cartometric knowledge and skills as a component of cartographic literacy of schoolchildren	...	16
1.4.	The role of industrial practice in the formation of professional and pedagogical competence of the future teacher of geography	...	21
1.5.	Formation of an athlete's personality and development of his human capital as an object of educational policy in the field of sports	...	29
1.6.	Features of the introduction of specialized training of high school students in sports	...	36
1.7.	Professional competence as a normative complex-integrative characteristic of the personality of a future physical education teacher	...	42
1.8.	The essence of professional training of future teachers of physical culture in a pedagogical institution of higher education	...	47
1.9.	Organizing and conducting physical education classes with students of the special medical group in higher education institutions	...	52
1.10.	Synergistic approach of improvement of professional competence of physical culture teacher	...	56
1.11.	Основні аспекти підготовленості фахівців економічного напрямку до дотримання культури професійного спілкування	...	64
1.12.	Освіта під прицілом: історія і сучасність	...	70
1.13.	Особливості вертикальної гендерної сегрегації в університеті (на прикладі Варшавського та Чернівецького університетів)	...	79

ринкових відносин приймати управлінські рішення, розв'язувати професійні завдання, налагоджувати контакти з представниками іноземних підприємств. Враховуючи важливість комунікативної функції, вченими досліджено процес формування готовності до ділового спілкування та формування комунікативних умінь фахівців найрізноманітніших спеціальностей: педагогів, медиків, інженерів, банкірів, робітників тощо.

Джерела

1. Варнавська І. В. Використання інтерактивних освітніх технологій як аспект підвищення професійної компетентності студентів. Перспективи та інновації науки 2022. – № 2(7) 2022. – С. 187-200.
2. Гелюх Л. І. Гуманізація вищої освіти як фактор розвитку творчої особистості менеджера: [збірник наук. праць]. – Донецьк, 2005. – №22. – С. 206-211.
3. Ковтун В. В. Професійна підготовка менеджерів, як проблема вітчизняної педагогіки. Теоретичні питання культури, освіти та виховання: [збірник наук. праць]. – Київ: КНЛУ, НМАУ, 2006. Вип. 31. – С. 65-68.
4. Куриляк В. Є. Міжкультурний менеджмент: [монографія]. – Тернопіль: Астон, 2004. – 239 с.
5. Молоканов М. Обучение менеджеров: системный подход. Менеджер по персоналу. – 2006. – № 12. – С. 20-28.
6. Тринчук Е. Студент + работа = ? Менеджер по персоналу. 2007. – №9. – С. 74-77.
7. Тупик И. Проблемы профессионально-технической подготовки рабочих кадров. Менеджер по персоналу. 2007. – №5. – С. 4-12.

Калінічева Галина Іванівна

Кандидат історичних наук, доцент

Київський університет імені Бориса Грінченка

1.12. Освіта під прицілом: історія і сучасність

Актуальність проблеми детермінована тим, що в умовах російсько-української війни, цивільне населення, зокрема діти і молодь, та об'єкти соціальної інфраструктури (освітні, медичні установи та заклади культури) залишаються суб'єктами-об'єктами системної дискримінації. Так, від початку російського вторгнення на територію України було повністю зруйновано 91 заклад освіти, частково отримали пошкодження 923 заклади. Попередня сума збитків, заподіяних закладам освіти внаслідок російської військової агресії, становить понад 5 млрд долларів [1]. Нині, коли в частині регіонів України є реальна загроза життю та здоров'ю громадян, а в більшості областей протягом дня неодноразово оголошується повітряна тривога, організація освітнього процесу навіть за дистанційною формою навчання або з використанням її елементів стає дедалі більшою проблемою.

Згідно з офіційними даними ювенальних прокурорів, під час російської військової агресії в Україні у 2022 р. постраждало понад 563 дитини, загинуло понад 200 дітей, ще понад 360 дітей було поранено (без повного врахування кількості постраждалих з місць активних

бойових дій). Найбільше постраждало дітей у Донецькій області – 117, Київській – 106, Харківській – 89, Чернігівській – 54, Херсонській – 41, Миколаївській – 40, Луганській – 36, Запорізькій – 23, столиці – 16, Сумській – 16, Житомирській – 15. Справжня кількість жертв, ймовірно, набагато вища [18].

В умовах військового стану та стресової ситуації для всіх учасників освітнього процесу в Україні дедалі більше актуалізується питання студіювання історичного досвіду захисту освіти від під час військових конфліктів та врахування набутого досвіду в галузі міжнародного гуманітарного права щодо захисту цивільного населення та закладів освіти.

Метою статті є висвітлення історичного досвіду захисту освіти від військових дій, формування правового поля для захисту цивільного населення та дітей як особливо вразливої категорії при збройних конфліктах.

Результати дослідження. В історії людства було багато війн, страждань і поневірянь цивільного населення. Проте, «історія – це не просто хронологія подій, а ще й джерело уроків з різноманітних царин життя, якими ми нині можемо скористатися» [4]. І хоча, здебільшого, під час війни армії та їхні керманічі не відзначалися гуманним ставленням до цивільного населення, збереженням культурних надбань та освітнього потенціалу, в історії людства є приклади належної уваги окремих правителів до освіти, захисту дітей, їхніх наставників (вчителів) та освітніх установ.

Історія людства у Стародавньому світі (всесвітня історія людства з початку писаної історії до Середньовіччя) – це історія зіткнення країн і народів, постійної боротьби правителів та загарбницьких війн. У давні часи гуманізм правителів мав поодинокі випадки, тому розраховувати на людське ставлення до мирного населення було марним. Проте, вже у Стародавньому світі з'являються перші звичаї щодо недоторканності посланців та тих, хто переховується у храмі. У Законах Ману (Стародавня Індія, I століття до н. е. – II століття н. е.) містилися заборони вбивати ворогів, які були виведені з лав. Згідно цієї пам'ятки давньоіндійської літератури під час воєнних дій заборонялося використовувати віроломну (запалену, зазубрену чи отруєну) зброю (Гл. VII пп. 90-93), а поранені військовополонені мали бути повернені на батьківщину після одужання.

Перша згадка в європейській історії про захист освіти від військового втручання сягає саме римських часів, коли імператор Костянтин (27 лютого 272 – 22 травня 337 р.) нагадав своїм підданам 27

вересня 333 р. одну важливу істину: освіта має велике значення, і тому необхідно захищати навчальні заклади від ускладнень, що виникають при розквартируванні в них війська. Римський імператор Костянтин проголосив, що всі професори словесності звільняються від зобов'язання розмішувати або розквартирувати солдатів, щоб вони могли спокійно навчати людей гуманітарним наукам. Ця пільга була надана їм з метою, щоб вони могли з більшою зручністю «наставляти багатьох у вільних мистецтвах».

У V столітті кілька імператорів як Західної, так і Східної Римської імперії видавали аналогічні нормативні акти, які звільняли вчителів від військового постю. У 427 р. візантійський імператор Феодосій Молодший і імператор Західної Римської імперії Валентиніан III пояснювали підданам, що таке звільнення вчителів від постю було виправданим, оскільки їхнє викладання «має бути звільнено на весь термін їхнього життя від перешкод, що виникають при наданні приміщень». Є відомості про те, що імператори Феодосій та Валентиніан заборонили також ковалям працювати поблизу шкіл та помешкань вчителів, щоб не заважати заняттям. Місцевий магістрат повинен був призначити інше зручне місце для ковальських робіт таким чином, щоб вони не створювали незручностей для вчителя.

У Середні віки (V – XVI ст.) поширення християнських та ісламських ідей спричиняють певний вплив на розвиток права війни, проте цей період переважно не знає гуманізму. Поява теорії «справедливої війни» Св. Августина загальмувала гуманітарний прогрес на декілька століть, адже за умов ведення «справедливої війни» ніяких правил у ставленні до ворогів можна було не дотримуватись. Під знаменами теорії «справедливої війни» велися всі Хрестові походи, жорстокість яких не знала меж. В ісламі, відповідно до тогочасної збірки законів Вігайату (1280 р.), заборонялося вбивати жінок, дітей, літніх, хворих і парламентарів, а також калічити переможених і отруювати зброю та джерела води. Мусульмани здебільшого дотримувались багатьох цих правил навіть у ставленні до невірних. Першим гуманістичним кроком у ставленні до цивільних у Середні віки можна вважати підписання у 1393 р. між кантонами Швейцарії Сімпахської угоди, яка містила положення про заборону участі жінок та дітей у війні, а також положення щодо недоторканності пораних, поваги до їх особистості та майна.

У XIV – XVI ст. між командуючими європейських ворожих армій вперше було порушено проблему захисту цивільного населення, у т.ч. дітей, в умовах збройного конфлікту. Такий підхід зустрічається у

практичних рекомендаціях для військового керівництва упродовж Сторічної війни (1337-1453 рр.): Бертран дю Геклен та Жанна д'Арк вимагали від своїх військ поваги до жінок, дітей та селян (землеробів). Такого ж принципу дотримувалися й інші французькі полководці, які забороняли грабіж та жорстоке поводження з некомбатантами, в т.ч. й дітьми.

На теоретичному рівні гуманістичні підходи у ставленні військових до цивільного населення зустрічаються у працях філософів, теологів та юристів XV – XVI ст. Приблизно в цей же період ордени монахів почали надавати допомогу й лікувати поранених та хворих, незалежно від їх приналежності до тієї чи іншої сторони.

Під час Тридцятирічної війни (1618-1638 рр.) шведський король Густав Адольф вживав дієвих заходів для захисту освіти. Так, наприклад, він подбав про те, щоб у кожному з його полків були школи для дітей, які супроводжували своїх батьків-воїнів у походах по всій Європі. У 1631 р. він звільнив шкільних вчителів та викладачів університету від «неприємного обов'язку» постою та взяв їх під своє особисте заступництво. У тому ж році король додав нове положення до свого військового артикулу, який визначав поведінку шведських військ: «Кожен солдат... засуджений за всяке безчинство у школах, підлягає смертній карі». Проте, незважаючи на ці заборони, солдати протестантського віросповідання з армії Густава Адольфа, ймовірно, охоче займали католицькі школи, коли у трактирах і громадських будівлях не вистачало місця. Тому у 1632 р. шведський король додав ще одну норму до військового артикулу: «Нікому з солдатів не дозволяється ні завдавати шкоди ніяким... училищам [або] школам... ні докучати їм, встаючи на постій або розквартируючись у них».

XVII століття позначилося певною гуманізацією війни, що можна пояснити веденням військових дій регулярними арміями, професійними, дисциплінованими формуваннями, що знаходилися на службі в окремого правителя, а не найманцями, оплатою яких було пограбування. Поширення вогнепальної зброї, централізація влади у феодальних державах у XVII ст. спричинили подальший розвиток як міжнародного, так і гуманітарного права. У XVII ст. розпочинається укладання командувачами армій спеціальних угод – «картелей», якими закріплюється неучасть у війні жінок і дітей, недоторканність поранених, повага до їх майна, а також визначаються правила поводження з військовополоненими, яким необхідно надавати такі ж самі умови, як і власним солдатам. Звичаєво-правовим шляхом встановлюється недоторканність шпиталів, медперсоналу, освітніх

закладів та духовенства. У період з 1581 р. по 1864 р. в Європі було укладено понад 290 угод про захист цивільного населення.

Протягом XVII століття Європою активно поширювалася ідея захисту шкіл під час війни. Так, данський король Християн V у 1683 р. видав указ, за яким «діти... і школи перебувають під захистом; винні у порушенні цього положення підлягають суворому тілесному покаранню».

У XVIII ст. Жан Жак Руссо у своїх трактатах чітко і недвозначно виклав принцип нейтральності (недоторканості) некомбатантів: «...війна – це не відносини між людьми, а відносини між державами, коли окремі особи стають ворогами зовсім випадково і зовсім не як люди і не як громадяни, а як солдати; не як співвітчизники, а як його захисники» [14]. Цей принцип недоторканості цивільного населення поступово закріпився у державній практиці. Зокрема, його можна простежити під час Семилітньої війни (1756-1763 рр.).

Науково-технічні відкриття кінця XVIII-початку XIX ст. обумовили зростання кількості винаходів і методів, які могли бути використані при військових діях. Тому, починаючи з XIX століття спостерігається зворотній процес у розвитку гуманітарних принципів у військовій справі, оскільки збільшується потужність вогнепальної та хімічної зброї, вибухових речовин, з'являється зброя масового знищення. З приходом до влади Наполеона I Бонапарта (15.08.1769 – 05.05.1821 рр.) гуманітарні принципи знову були відкинуті. Таке становище тривало аж до середини XIX ст.

Зауважимо, що до початку Першої світової війни, окрім положень Гаазької конвенції 1907 року, не існувало жодних кодифікованих норм міжнародного гуманітарного права, що гарантували б захист цивільному населенню, яке стало жертвами збройних конфліктів у період до Першої світової війни. Міжнародний захист дітей, як особливо вразливої категорії населення під час збройних конфліктів, у період до Першої світової війни відбувався в рамках захисту всього цивільного населення.

Жахливі наслідки Першої та Другої світових війн призвели до прийняття 1948 р. Генеральною Асамблеєю ООН Загальної декларації прав людини, яка складеться з 30 статей. В одній із них йдеться про те, що «кожна людина має право на освіту». У наступні десятиліття різні міжнародні і регіональні договори та декларації уточнюють та розширюють це положення. У 1949 р. було прийнято чотири Женевські конвенції про захист жертв війни. Зокрема, у статті 24 Четвертої Женевської конвенції 1949 р. наголошується, що «сторони конфлікту

вживатимуть усіх необхідних заходів для того, щоб діти до 15 років, які осиротіли чи були розлучені зі своїми сім'ями внаслідок війни, не залишалися напризволяще, а також для того, щоб полегшити, за будь-яких обставин, догляд за ними, виконання обрядів, пов'язаних з їхнім віросповіданням, та їхню освіту. Якщо це буде можливо, їхню освіту слід доручати особам з такими самими культурними традиціями». А у статті 50 йдеться про те, що «окупаційна держава повинна в співробітництві з державними та місцевими органами влади сприяти належному функціонуванню закладів, відповідальних за піклування про дітей і їхню освіту». Якщо місцеві установи виявляться неспроможними забезпечити утримання та освіту дітей, «окупаційна держава повинна вжити всіх необхідних заходів, щоб забезпечити ними дітей, які втратили батьків чи були з ними розлучені в результаті війни і які не мають можливості отримати необхідне піклування з боку близького родича або друга; навчання повинно здійснюватися по можливості особами їхньої національності, мови та релігії» – йдеться у конвенції [19].

У 1977 р. було ухвалено два Додаткових протоколи до Женевських конвенцій 1949 р.: щодо захисту жертв міжнародних збройних конфліктів та щодо конфліктів неміжнародного характеру. Зокрема, у них визначено додаткові заходи захисту дітей, шкіл та освіти, включаючи визнання того, що отримання освіти є основною гарантією для дітей, навіть в ситуації неміжнародного військового конфлікту.

У ХХ-ХХІ століттях школи та університети широко використовувалися воюючими сторонами у військових цілях: для розквартирування особового складу або як бази і склади боєприпасів, центри утримання під вартою та в інших військових цілях, що наражає учнів і персонал освітніх закладів на небезпеку. Право дітей та молоді на освіту і захист порушується у більшості країн, що потерпають від конфліктів чи нестабільності. Збройні сили та озброєні формування калічать, катують, убивають, вербують та використовують учнів і освітян як у закладах освіти, так і на шляху до них. Наслідками нападів на освітні заклади, по-перше, є травмування та загибель людей і руйнування освітньої інфраструктури; по-друге, погіршення відвідуваності, зменшення кількості здобувачів освіти, складнощі у належній організації освітнього процесу, падіння якості освіти та навчання; по-третє, зниження рівня залучення педагогічних і науково-педагогічних кадрів. Ці наслідки

унеможлиблюють реалізацію країнами права дітей та молоді на освіту та ускладнюють досягнення цілей освіти та розвитку.

Зокрема, в Україні під час війської агресії з боку російської федерації, починаючи з 2014 року, зазнали руйнувань та пошкоджень понад 750 освітніх установ на Донбасі. Близько 400 тисяч дітей зазнали негативного впливу збройної агресії на Донбасі. Діти змушені були долати відстань до 20 кілометрів уздовж лінії розмежування, щоб дістатися до своїх закладів освіти [9].

Війни завжди супроводжуються стражданнями, смертями та руйнуваннями. Проте, якщо твій ворог – російський солдат, то ніхто, навіть захищений нормами закону і моралі, не може почуватися у безпеці. Українські діти є мішенню для Росії. За інформацією Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, на тимчасово окупованих територіях загарбники схиляють колоробантів до кіднепінгу. «Такі дії російських окупаційних військ є прямим порушенням Гаазької і Женевської конвенцій. Агресор продовжує зухвало порушувати основоположні права дітей – право на життя та охорону здоров'я, гарантовані кожній дитині у світі Конвенцією ООН про права дитини», – наголошує Омбудсман Людмила Денісова [17]. Фіксуються непоодинокі випадки, коли окупаційні війська використовують українських дітей в якості живого щита для військової техніки, або як заручників – в якості гарантії, що місцеве населення не видаватиме координати переміщення ворога українським захисникам. Випадки використання дітей у якості прикриття були зафіксовані в Сумській, Київській, Чернігівській, Запорізькій областях [10]. У тимчасово окупованому Мелітополі російські війська викрали трьох директорів шкіл, які напередодні відмовилися співпрацювати з ними – повідомила уповноважена Верховної Ради з прав людини Л. Денісова.

На рубежі ХХ –ХХІ століть захист дітей в умовах збройного конфлікту набув особливої актуальності для міжнародної спільноти, що обумовило розробки низки норм і стандартів у міжнародному праві. Заслуговує на увагу Декларація про безпеку шкіл (2015) – міжурядова політична угода, присвячена захисту освіти під час збройного конфлікту, яка окреслює набір зобов'язань щодо посилення захисту освіти від нападів та обмеження використання шкіл та університетів у військових цілях та низку зобов'язань для попередження і реагування на напади та використання закладів освіти у військових цілях у період збройного конфлікту [20]. У 2019 році Україна приєдналася до Декларації про безпеку шкіл, в якій наголошується, щовідповідно

організована освітня система може допомогти захистити дітей та молодь від смерті, травм та експлуатації.

Попри існування в Україні низки нормативно-правових актів, що регламентують різні аспекти захисту прав дітей, за даними Гельсінської спілки, «сьогодні дуже мало правових норм, які встановлюють особливості правового регулювання права дітей в умовах збройного конфлікту» [3, с. 28].

У березні 2022 року в Україні був ухвалений Закон про державні гарантії у сфері освіти в умовах воєнного стану, надзвичайної ситуації або надзвичайного стану. Цим нормативним документом здобувачам освіти, працівникам закладів освіти, установ освіти, наукових установ, у тому числі тим, які в умовах воєнного стану, надзвичайної ситуації або надзвичайного стану в Україні або в окремих її місцевостях, оголошених у встановленому порядку (особливий період) вимушені були змінити місце проживання (перебування), залишити робоче місце, місце навчання, незалежно від їхнього поточного місця проживання (перебування), на час особливого періоду, гарантується: організація освітнього процесу в дистанційній формі або в будь-якій іншій формі, що є найбільш безпечною для його учасників; збереження місця роботи, середнього заробітку, виплата стипендії та інших виплат, передбачених законодавством; місце проживання (пансіон, гуртожиток тощо) та забезпечення харчуванням (у разі потреби) [5].

Висновки. Звернення до історичного досвіду захисту освіти від військового втручання дає підстави для висновку, що проблема захисту дітей, як особливо вразливої категорії цивільного населення під час збройних конфліктів, та молоді, їх права на безпеку і освіту є важливою проблемою не тільки історичної минувщини, але й сьогодення. Попри існування численних документів міжнародного гуманітарного права, які регламентують поведінку з цивільним населенням під час воєнних дій, реалії російсько-української війни демонструють нехтування російськими військовими правом цивілізованого світу і варварську поведінку. Проте, навіть попри руйнування освітньої структури, людські втрати, психологічні травми всіх учасників освітнього процесу, система освіти України всіх рівнів збереже національну ідентичність, найкращі педагогічні традиції і школи та продовжить свій переможний поступ у європейське майбутнє.

Джерела

1. В Україні повністю зруйновано або пошкоджено понад одну тисячу закладів освіти. Міністерство освіти і науки України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://mon.gov.ua/ua/news/v-ukrayini-povnistyuzrujnovano-abo-poshkodzheno-ponad-odnu-tisyachu-zakladiv-osviti-sergij-shkarlet>

2. Діти, яких торкнувся збройний конфлікт в Україні. Дослідницький звіт. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://radnyk.org/wp-content/uploads/2019/10/Doslidnyczkyj-zvit-Dity-yakuh-torknuvsya-zbrojnyj-konflikt-v-Ukrayini.pdf>
3. Дитинство під прицілом: права дитини в умовах збройних конфліктів на сході України: наукове видання / О. А. Біда, А. Б. Блага, О. А. Мартиненко, П. І. Пархоменко, М. Г. Статкевич, С. В. Тарабанова; за заг. ред. А. П. Бушенка / Українська Гельсінська спілка з прав людини. – К., КИТ, 2016. – 82 с.
4. Дюрант В. Дюрант А. Уроки історії. Огляд історії людства як продукту людського досвіду. – Х.: Віват, 2022. – 176 с.
5. Закон про державні гарантії у сфері освіти в умовах воєнного стану, надзвичайної ситуації або надзвичайного стану. 2022. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/39188>
6. Історія європейської цивілізації. Греція / під ред. Умберто Еко. Харків: Фоліо, 2019. – 1158 с.
7. Історія європейської цивілізації. Близький Схід / за ред. Умберто Еко; Харків: Фоліо, 2020. – 1309 с.
8. Рим / під ред. Умберто Еко. Харків: Фоліо, 2015. – 1030 с.
9. Крамарчук О. ЄС: Права людини в Криму систематично порушують. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ukurier.gov.ua/uk/news/yes-prava-lyudini-v-krimu-sistematichno-porushuyut/>
10. Окупанти використовують українських дітей в якості живого щита при переміщенні колон техніки. Головне управління розвідки Міністерства оборони України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://gur.gov.ua/content/okupanty-vykorystovuiut-ukrainskykh-ditei-v-iaкости-zhyvoho-shchyta-pry-peremishchenni-kolon-tehniky.html>
11. Освіта і війна в Україні (24 лютого – 1 квітня 2022 р.). Аналітичний звіт 2022. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://cedos.org.ua/researches/osvita-i-vijna-v-ukrayini-24-lyutogo-1-kvitnya-2022/>, <https://cedos.org.ua/wp-content/uploads/osvita-i-vijna-v-ukra%D1%97ni.pdf>
12. Особливості захисту дітей в умовах збройного конфлікту на сході України: вразливість дітей, які є внутрішньо переміщеними особами. Київ, 2016. – 77 с.
13. Пшенична А. В. Адміністративно-правове забезпечення прав дітей в умовах проведення антитерористичної операції : дис. канд. юр. наук: спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право». Київ, 2016. – 238 с.
14. Руссо Жан-Жак. Про суспільну угоду, або принципи політичного права / Пер. з фр. та ком. О. Хома. К: Port-Royal, 2001. – 349 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/rousseau/rous.htm>
15. Середньовіччя. Варвари. Християни. Мусульмани / за ред. Умберто Еко. Харків: Фоліо, 2018. – 697 с.
16. Шебетун І. С., Михайліна Т. В. Захист прав дітей на окупованих територіях: міжнародний досвід та українські реалії. Політичне життя. 2019. № 2. с. 33-37. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://jpl.donnu.edu.ua/article/view/7308>
17. Уповноважений: від російських снарядів продовжують гинути українські діти та руйнуватися заклади освіти. Уповноважений Верховної Ради України з прав людини. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.ombudsman.gov.ua/news_details/upovnovazhenij-vid-rosijskih-snarjadiv-prodovzhuut-ginuti-ukrayinski-diti-ta-rujnuvatsiya-zakladi-osviti
18. Ювенальні прокурори: 202 дитини загинули через збройну агресію РФ в Україні. Офіс Генерального прокурора України, 2022. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.gp.gov.ua/ua/posts/yuvenalni-prokurori-202-ditini-zaginuli-cerez-zbroynu-agresiyu-rf-v-ukrayini>
19. Convention (IV) respecting the Laws and Customs of War on Land and its annex: Regulations concerning the Laws and Customs of War on Land. The Hague, 18 October 1907. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.icrc.org/ihl.nsf/FULL/195?OpenView>.
20. Safe Schools Declaration. 2015. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ssd.protectingeducation.org/>, https://protectingeducation.org/wp-content/uploads/documents/documents_safe_schools_declaration_ukrainian.pdf, <https://mon.gov.ua/ua/news/ukrayina-priyednalasya-do-deklaraciyi-pro-bezpeku-shkil-mi-stali-100-oyu-krayinoyu>